

JĘZYK POLSKI

ORGAN TOWARZYSTWA MIŁOŚNIKÓW JĘZYKA POLSKIEGO
WYDANIE PUBLIKACJI DOFINANSOWAŁO
MINISTERSTWO NAUKI I SZKOLNICTWA WYŻSZEGO

Bożena Sieradzka-Baziur

Kraków, Instytut Języka Polskiego PAN

O projekcie Słownika pojęciowego języka staropolskiego w kontekście prac dotyczących najdawniejszego słownictwa¹⁾

Słowa kluczowe: język staropolski, leksykografia, słownik pojęciowy, pole semantyczne, jednostka leksykalna.

Zenon Klemensiewicz w *Historii języka polskiego* (1961: 130) pisał:

Póki nie zostanie ogłoszony w całości Słownik staropolski, brak jest podstaw materiałowych zarówno dla monograficznych opracowań leksykologicznych, jak i dla syntetycznego przekroju na płaszczyźnie historycznojęzykowej.

Współcześni badacze języka staropolskiego są w tej szczęśliwej sytuacji, że w roku 2002 ukazał się ostatni zeszyt jedenastego tomu Słownika staropolskiego (SS_{tp}), który stanowi znakomitą podstawę do tworzenia opracowań syntetycznych dotyczących staropolskich zasobów słownikowych (do 1500 roku). Uzupełnieniem tego monumentalnego dzieła są Indeksy do Słownika staropolskiego wydane w roku 2007 przez M. Edera i W. Twardzika. Zawierają one alfabetyczny spis wyrazów staropolskich, indeks a tergo oraz verba expurgata, czyli słowa, których nigdy w dostępnych nam źródłach nie zapisano, a które w słowniku zostały odnotowane jako hasła na skutek błędnych lub niepewnych odczytań. Zbiór expurgatów liczy 205 haseł. Osobną część Indeksów stanowią verba absentia — wyrazy, które nie występują w Słowniku staropolskim, lecz są obecne w słownikowej kartotece uzupełnień. Lista tych nowo odnalezionych wyrazów obejmuje, według obliczeń autorów, 1121 leksemów. Biorąc pod uwagę zawartość hasłową SS_{tp}, po skorygowaniu jej o 205 expurgatów oraz 1121 absentiów, autorzy Indeksów podali, że zawierają one 29 775 wyrazów: 22 591 haseł głównych i 7184 ich warianty (odmianki fonetyczne, pluralia tantum) (Eder i Twardzik 2007: XI). Do czasu ukazania się całego Słownika staropolskiego dysponowaliśmy tylko danymi szacunkowymi. Z. Klemensiewicz pisał w *Historii języka polskiego* (1961: 130): «Materiały Słownika staropolskiego pozwalają na przypuszczenie, że ogólna liczba haseł w nim zgromadzonych zbliży się do 15 000». Inne dane orientacyjne podawane przez językoznawców szacowały objętość hasłową SS_{tp} na mniej więcej 22 000, jako że zawartość jednego tomu wynosi około 2000 haseł.

¹⁾ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Obecnie (w 2012 roku) w Zakładzie Historii Języka Polskiego Instytutu Języka Polskiego PAN trwają prace nad Suplementem do Słownika staropolskiego. Kierownikiem pracowni zajmującej się tymi badaniami jest E. Deptuchowa. Po ukończeniu Suplementu będzie możliwe podanie dokładniejszych danych dotyczących rzeczywistej zawartości ilościowej SS^{tp}.

Powstaje pytanie, czy około 22 000 wyrazów w kontekście konkretnego języka to dużo czy mało. Należy stwierdzić, że słownictwo staropolskie jest obficie reprezentowane, jeśli weźmie się pod uwagę dane szacunkowe dotyczące współczesnego języka polskiego. Otóż minimalny zasób słów dla cudzoziemców uczących się języka polskiego to około 800 wyrazów, a zasób słów wystarczający w życiu codziennym liczy od 2000 do 5000 (por. Mizerski (red.) 2000: 489). J. Sambor (2001: 515) podaje, że słownik czynny, jaki tworzą wyrazy znane i używane przez przeciętnego użytkownika języka ze średnim wykształceniem, to od 15 000 do 20 000 wyrazów. Tymczasem przedmiotem badań językoznawcy zajmującego się obecnie staropolszczyzną jest ponad 22 000 wyrazów wyekscerpowanych z utworów biblijno-psałterzowych, legend, żywotów świętych, utworów apokryficznych, pieśni, kazań, wierszy, listów, rot sądowych, kodeksów i innych tekstów. Rzeczywista liczebność słownictwa staropolskiego jest, jak wiadomo, trudna do ustalenia, ponieważ nie dysponujemy mówioną odmianą tego języka, a teksty pisane będące podstawą ekscerpji leksykograficznych są tylko reprezentacją zabytków językowych z tego okresu, gdyż ginęły one, często bezpowrotnie, w zawierusze dziejów.

Słownictwo staropolskie, tak jak słownictwo każdego okresu rozwoju języka czy języka w ogóle, ma swoją wewnętrzną strukturę. Niewątpliwie tworzy ją złożona sieć relacji o charakterze semantycznym, funkcjonalnym i gramatycznym. I z pewnością funkcja każdego elementu tej struktury jest określana przez współzależności, w które on wchodzi. Jednak na pełny obraz struktury języka staropolskiego trzeba jeszcze poczekać. Nie jest dziełem przypadku, że nie dysponujemy dotąd pełnym opisem słownictwa staropolskiego, lecz jedynie opracowaniami cząstkowymi, i nie dziwi też, że w ostatnich latach ukazywania się SS^{tp} i po ukończeniu ostatniego tomu dał się zauważyć znaczny przyrost prac leksykologicznych dotyczących wybranych części tego dawnego słownictwa. Do najważniejszych opracowań językoznawczych na temat najdawniejszej polskiej leksyki należą prace prezentujące terminologię staropolską z różnych zakresów działalności człowieka. Wiele z nich powstało w trakcie tworzenia i wydawania SS^{tp} i niejednokrotnie stanowiły one cenną pomoc merytoryczną dla jego redaktorów. Staropolską terminologią prawniczą zajmuje się A. Zajda (por. np. 1990, 1995, 1999, 2001, 2008). M. Karpluk (2001) wydała cenny Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej (badania w tym zakresie zapoczątkował E. Klich, autor opisu polskiej terminologii chrześcijańskiej wydanego w roku 1927). Stosunkowo dobrze opracowane zostało słownictwo z zakresu pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego — należy tu wymienić prace M. Szymczaka (1966), J. Reczka (1963), M. Obrębskiej (1929), F. Sławskiego (1998). A. Zajda w osobnych monografiach zaprezentował nazwy urzędników staropolskich (Zajda 1970), a także nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (Zajda 1979). Staropolskie nazwy broni omówiła P. Cieśla (2009), E. Młynarczyk zaprezentowała zaś najstarsze słownictwo dotyczące handlu (1997) oraz staropolskie wyrazy nazywające place, stoiska i pomieszczenia handlowe (1999). Wspomnieć też należy o istotnej dla badaczy staropolszczyzny pracy A. Boguckiego (2001) z zakresu historii, przedstawiającej nazwy

rycerstwa w średniowieczu. Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych (od XIV do końca XVI wieku) omówiła B. Szydłowska-Ceglowa (1977). Do ważniejszych prac dotyczących leksyki z tego okresu należy też monografia M. Borejszo (1990) na temat nazw ubiorów w języku polskim do roku 1600. M. Gutowska-Rychlewska (1968) jest autorką obszernego opracowania dotyczącego historii ubiorów. A.E. Piotrowska (2009) omówiła w swojej monografii historię leksyki z rodziny czasownika *baczyć* w języku polskim. Słownictwo z pola semantycznego «dom» i «rodzina», ale wyekscerpowane tylko z jednego zabytku średniowiecznego (z Rozmyślenia przemyskiego), przedstawiła B. Taras (1996). Zagadnienie zmian znaczeń czasowników mówienia w historii języka polskiego opracowała K. Kleszczowa (1989), poświęcając tej kwestii obszerną, ważną monografię. Ogólne uwagi na temat słownictwa staropolskiego występują też w opracowaniach dotyczących dziejów języka polskiego. Z. Klemensiewicz w swojej *Historii języka polskiego* (1961: 131–135) omówił pokrótce te kategorie słownictwa staropolskiego, które wyszły z użycia, w tym zawołanie szlacheckie nazywane dawniej *kliczem*, czyli krzykiem, nazwy urzędów, nazwy pokrewieństwa, nazwy ubrań, danin, podatków, opłat, miar, wag, elementy języka prawniczego. Osobną część tego omówienia stanowią wyrazy zapożyczone. B. Walczak (1999: 96–104) w *Zarysie dziejów języka polskiego* przedstawił wybrane kategorie słownictwa zapomnianego, a także zaprezentował zjawisko przyrostu dwóch grup słownictwa, a mianowicie leksyki książkowej (abstrakcyjnej) oraz terminologii z różnych zakresów życia społecznego i gospodarczego. Scharakteryzował również zapożyczenia z języka czeskiego, łacińskiego i niemieckiego, które wzbogaciły zasób polskiego słownictwa najwcześniejszego okresu rozwoju polszczyzny. Dodać należy, że w licznych czasopismach językoznawczych opublikowano inne jeszcze artykuły poświęcone leksyce staropolskiej, dotyczące głównie zapożyczeń, ale też na przykład na temat polskiego słownictwa morskiego, nazw uzbrojenia ochronnego, nazw osób duchownych, jednak ich omówienie wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

Z tego pobieżnego przeglądu opracowań leksykologicznych dotyczących staropolskiego słownictwa wynika, że to zagadnienie było i jest w polu zainteresowań wielu polskich językoznawców. Jednocześnie trzeba wyraźnie podkreślić, że opracowania te obejmują zaledwie niewielką część słownictwa staropolskiego. Nie zostały dotąd opracowane pola semantyczne dotyczące na przykład płci, rasy, części ciała, snu, życia ludzkiego w ogóle, w tym nazwy odnoszące się do emocji i myślenia oraz potrzeb istoty ludzkiej. Opracowania wymagają też zespoły leksykalne nazywające różne obszary działalności człowieka jako istoty społecznej. Należy opracować także słownictwo staropolskie nazywające i określające niebo i ciała niebieskie, ziemię, świat roślinny, zwierzęcy, jak również to, które dotyczy bytu, jakości i stanów, liczby, czasu, ruchu oraz nauk ścisłych i humanistycznych. Podstawą takich badań powinien się stać słownik pojęciowy naszego najdawniejszego języka zredagowany na materiale Słownika staropolskiego. Językoznawca wyposażony w słownik tego typu zwolniony zostanie z konieczności żmudnego wertowania poszczególnych tomów w poszukiwaniu słownictwa z pola semantycznego, które chciałby opracować. I dodatkowo uzyska materiał już pogrupowany według przejrzystych zasad.

W Instytucie Języka Polskiego PAN w lipcu 2011 roku rozpoczęto prace redakcyjne związane z tworzeniem elektronicznego Słownika pojęciowego języka staropolskiego.

Rezultatem trzyletniej pracy zespołu wykonawców, złożonego z 9 pracowników naukowych Zakładu Historii Języka Polskiego Instytutu Języka Polskiego PAN oraz informatyka, nad projektem pt. Słownik pojęciowy języka staropolskiego będzie pierwszy w Polsce, pełny słownik języka polskiego w układzie pojęciowym prezentujący leksykę najstarszego etapu jego rozwoju, opracowany na materiale istniejącego alfabetycznego Słownika staropolskiego (t. 1–11, 1953–2002) pod red. S. Urbańczyka oraz opracowywanego w Pracowni Języka Staropolskiego Suplementu do Słownika staropolskiego. Słownik pojęciowy języka staropolskiego zostanie zamieszczony w 2014 roku w Internecie na stronie Instytutu Języka Polskiego PAN. To opracowanie leksykograficzne o układzie rzeczowym, zawierające słownictwo należące do różnych pól semantycznych SS_{tp}, będzie stanowiło podstawę stworzenia syntezy badań dotyczących całości staropolskiego słownictwa²).

Językoznawcy i leksykografowie niejednokrotnie podejmowali próby uporządkowania wyrazów w grupy tematyczne³). Do najbardziej cenionych zalicza się systematyczny słownik rzeczowy języka francuskiego i schemat strukturalny do opracowania podobnych słowników stworzony w roku 1952⁴) przez R. Halliga i W. von Wartburga pt. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas. Tworząc swój system, badacze wyodrębnili trzy zakresy pojęciowe: WSZECHŚWIAT, CZŁOWIEK, CZŁOWIEK I WSZECHŚWIAT. Elementy składowe tego systemu pojęciowego to około 500 pól i mikropól. Poniższe zestawienie obrazuje fragment omawianej struktury hierarchicznej systemu R. Halliga i W. von Wartburga.

A. WSZECHŚWIAT

A.I. NIEBO I ATMOSFERA

A.II. ZIEMIA

A.III. ROŚLINY

A.IV. ZWIERZĘTA

B. CZŁOWIEK

B.I. CZŁOWIEK, ISTOTA FIZYCZNA

B.II. DUSZA (ŚWIADOMOŚĆ) I INTELEKT

B.III. CZŁOWIEK, ISTOTA SPOŁECZNA

B.IV. ORGANIZACJA SPOŁECZEŃSTWA

²) Prace dotyczące słownika staropolskiego w układzie rzeczowym podjęta w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku W. Górecka, biorąca udział w opracowywaniu Słownika staropolskiego, zostały one jednak przerwane wraz z jej śmiercią w roku 1981. Ich rezultatem jest fragment ręcznie zestawionej kartoteki, opracowanej na podstawie istniejących wtedy tomów SS_{tp}. Redaktorzy Słownika pojęciowego języka staropolskiego będą przy jego opracowaniu korzystać bezpośrednio ze SS_{tp}.

³) T. McArthur (1981) we wstępie do swojego słownika tematycznego języka angielskiego w ten sposób uzasadnia tworzenie tego rodzaju opracowań leksykograficznych: «Alfabet, przy wszystkich swoich zaletach, układa zwierzęta i zoo, wujków i ciotki daleko od siebie, zgodnie ze swoim układem, podczas gdy w umyśle ludzkim wyrazy te występują obok siebie. W porządku alfabetycznym jest logika, ale codzienne życie jest tej logiki pozbawione. Generalnie odczuwa się, że wyrazy powinny być definiowane w tym porządku, jaki one same z sobą utrzymują» (tłumaczenie własne).

⁴) W roku 1963 ukazało się wydanie 2, rozszerzone; zawarty w nim system hierarchiczny będzie stanowił podstawę układu semantycznego Słownika pojęciowego języka staropolskiego.

C. CZŁOWIEK I WSZECHŚWIAT

C.I. A PRIORI

C.II. NAUKA I TECHNIKA⁵⁾

Autorzy stworzyli nie tylko system pojęciowy języka francuskiego, ale także zredagowali na jego podstawie słownik tego języka. Jego integralną częścią jest rejestr alfabetyczny umożliwiający lokalizację określonego wyrazu w odpowiedniej grupie pojęciowej.

Schemat strukturalny zaproponowany przez R. Halliga i W. von Wartburga w roku 1952 został dość szybko zastosowany w pracach polskich językoznawców, głównie leksykografów, bo już w roku 1957 wykorzystał go w swoim słowniku dialektologicznym M. Kucała. Z propozycji niemieckich językoznawców skorzystał też A. Markowski (1990), prezentując w obszernej, dwutomowej monografii leksykę wspólną różnym odmianom współczesnej polszczyzny⁶⁾. Ten nurt opracowań leksykograficznych reprezentuje też Słownik polszczyzny potocznej J. Anusiewiczza i J. Skawińskiego (1996)⁷⁾. Do propozycji R. Halliga i W. von Wartburga nawiązuje również S. Dubisz (2002a), który w swoim artykule przedstawił wyniki analizy próby materiału leksykalnego liczącej 1457 jednostek. Rezultatem tej analizy stała się prezentacja struktury tematycznej słownictwa staropolskiego (por. też S. Dubisz 2002b, 2008)⁸⁾. Jak widać z tego krótkiego przeglądu, schemat strukturalny zaproponowany przez R. Halliga i W. von Wartburga może zostać wykorzystany do prezentacji słownictwa języka ogólnego, potocznego czy słownictwa ludności określonego terytorium. Zaznaczyć też należy, że autorzy referowanych prac dokonali niewielkich, dużych lub daleko idących modyfikacji schematu strukturalnego, który

⁵⁾ Por. Hallig i Wartburg (1963).

⁶⁾ A. Markowski podzielił charakteryzowane przez siebie słownictwo na dwie zasadnicze grupy: *Ja wobec siebie* oraz *Ja wobec tego, co poza mną*. W obrębie tych grup umieścił 50 pól semantycznych, a w nich analizowane słownictwo, przy czym dany leksem mógł należeć jednocześnie do różnych pól. Oto ich wykaz: 1. Ciało, jego części, cechy i wygląd; 2. Rozwój ciała; 3. Ruch ciała; 4. Działanie ciała, zmysły, choroby; 5. Jedzenie i jego przyrządzanie; 6. Ubranie, ozdoby, materiały; 7. Mieszkanie i jego wyposażenie; 8. Dbałość o ciało: higiena, porządk, leczenie, wypoczynek; 9. Uczucia, emocje, oceny uczuciowe i emocjonalne; 10. Wola i oceny z nią związane; 11. Rozum, pamięć, wyobrażenia i oceny z nimi związane; 12. Charakter człowieka i jego cechy; 13. Moralność i oceny z nią związane; 14. Literatura; 15. Teatr i film; 16. Muzyka; 17. Malarstwo i rzeźba; 18. Wiara; 19. Religia; 20. Stosunki międzyludzkie — ogólnie; 21. Stosunki rodzinne; 22. Stosunki towarzyskie i przyjacielskie; 23. Stosunki służbowe; 24. Stosunki ogólnospołeczne; 25. Zachowanie i postępowanie; 26. Język; 27. Szkoła i wychowanie; 28. Nauka; 29. Zwyczaje i obyczaje; 30. Rozrywka i zabawa; 31. Sport; 32. Urząd, państwo, polityka; 33. Wojsko; 34. Łączność i wymiana informacji; 35. Komunikacja, podróż; 36. Handel i usługi; 37. Miasto i jego części; 38. Wieś i jej otoczenie; 39. Praca fizyczna; 40. Własność; 41. Gospodarka; 42. Niebo i gwiazdy; 43. Pogoda; 44. Ziemia — przyroda nieożywiona; 45. Rośliny; 46. Zwierzęta; 47. Cechy materii; 48. Przestrzeń; 49. Czas; 50. Liczba i liczenie.

⁷⁾ Schemat strukturalny słownictwa konkretnego języka zaproponowany przez R. Halliga i W. von Wartburga nie jest, naturalnie, jedynym schematem tego rodzaju. Polscy językoznawcy nawiązywali również do schematu M.P. Rogeta (1852). Należy tu wspomnieć o Doborze wyrazów R. Zawilińskiego (1926). Słownictwem tematycznym zajmowała się też Z. Cygal-Krupa (1986, 1990). Na uwagę zasługuje także jednotomowy Słownik tematyczny języka polskiego M. Kity i E. Polańskiego (2002). Niestety, polska leksykografia nie może się pochwalić żadnym dużym słownikiem tematycznym języka polskiego.

⁸⁾ Por. też opracowanie D.K. Rembiszewskiej (2005) na temat słownictwa tematycznego w dwudziestowiecznych opracowaniach leksykograficznych.

wybrali za podstawę swoich rozstrzygnięć. Modyfikacje te narzucał sam analizowany materiał, do tego dochodzi jeszcze sprawa arbitralności rozstrzygnięć semantycznych⁹⁾.

Skoro schemat strukturalny zaproponowany przez R. Halliga i W. von Wartburga mógł znaleźć zastosowanie w analizie języka ogólnego, to należy sądzić, że słownictwo staropolskie również można w ten sposób uporządkować. W roku 1963 ukazało się wydanie 2 (rozszerzone) ich pracy i zawarty w nim system hierarchiczny będzie stanowić podstawę układu semantycznego Słownika pojęciowego języka staropolskiego, ale przy jego tworzeniu będą brane pod uwagę również inne kategoryzacje pojęciowe (np. M.P. Rogeta, A. Markowskiego i innych, por. przypisy 6 i 7). U początku prac związanych z opracowaniem Słownika pojęciowego języka staropolskiego pojawia się pytanie o to, jaki charakter będą mieć pola obejmujące całość słownictwa staropolskiego. Badacze referujący teorię pól, a wśród nich m.in. D. Buttler (1971), W. Pisarek (1967), W. Miodunka (1980), R. Tokarski (1983, 1984), E. Siatkowska (1988), niejednokrotnie zwracali uwagę na różnorodność terminologiczną i wielość pojęć w praktyce badawczej¹⁰⁾. Już samo bogactwo przydań do pojemnego terminu *pole* (*elementarne, językowe, leksykalne, morfosemantyczne, paradygmatyczne, parataktyczne, pojęciowe, semantyczne, semowe, stylistyczne, synonimiczne, syntaktyczne, syntagmatyczne, wyrazowe, znakowe*) może świadczyć o zakresie i znaczeniu podejścia polowego w językoznawstwie. Jak wiadomo, każde pole musi być uporządkowanym zbiorem leksemów, co oznacza, że miejsce, w którym znajduje się dany wyraz, jest zależne od jego położenia względem innych elementów pola, do którego on należy, a także od jego położenia w stosunku do innych pól¹¹⁾.

Pola Słownika pojęciowego języka staropolskiego cechować się będą uporządkowaniem na poziomie przede wszystkim znaczeniowym. Leksemy tworzące pole charakteryzowane jako semantyczne będą najprawdopodobniej z sobą związane pojęciem nadrzędnym —

⁹⁾ W pracach teoretycznych bądź materiałowych opartych na teorii pól właściwie zawsze podkreśla się, że pola budowane zgodnie z jej zasadami tworzone są w sposób arbitralny i ta arbitralność rozwiązań jest niejako wpisana w analizy tego typu.

¹⁰⁾ Zgodnie ze strukturalistyczną teorią języka, wyrazy łączą się z sobą, tworząc różnego typu pola mające charakter semantyczny bądź gramatyczny. Istnieje niezliczona ilość prac językoznawczych odwołujących się do traktowania języka jako systemu. Taki sposób patrzenia na język stał się inspiracją do badania grup wyrazowych jako większych elementów całego systemu językowego. Teorie tworzone na użytek takich badań zwane są teoriami pól językowych. Założki teorii pól językowych widoczne były już pod koniec XIX wieku, prekursorem tych badań był R.M. Meyer (1910), a rok 1931 jest uważany za rok narodzin współczesnej teorii pola semantycznego, o czym piszą W. Miodunka (m.in. 1980: 16–19) oraz D. Buttler (1971). Językoznawcy wykorzystujący tę metodę badawczą to m.in. W. Miodunka (1980), A. Piotrowicz (2004), K. Pisarkowa (1972), B. Sieradzka-Baziur (2002), R. Tokarski (1983, 1984), W. Kajtoch (2008). Należy dodać, że nie można mówić o jednej teorii pola, gdyż badacze zafascynowani tym pojemnym terminem często definiują je w najróżniejszy sposób. Pola semantyczne są sferą pojęciową, w której obrębie funkcjonują leksemy zgrupowane wokół określonych znaczeń, są to zespoły leksemów tworzących na przykład grupę wyrazów odnoszących się do wspólnoty, państwa, prawa, wykształcenia, polityki zagranicznej, obrony narodowej, wojny, literatury i sztuki czy wyznania i religii (por. B. Sieradzka-Baziur 2002: 46–50).

¹¹⁾ I. Bajerowa (1969: 87) pisała na ten temat w sposób następujący: «A więc struktura ma być taką rekonstrukcją przedmiotu, w której widoczna i zrozumiała się stanie wewnętrzna organizacja przedmiotu. Ta wewnętrzna organizacja to siatka relacji między elementami struktury a całością oraz relacji wzajemnych między elementami».

hiperonimem WSZECHŚWIAT, CZŁOWIEK lub CZŁOWIEK I WSZECHŚWIAT oraz pojęciem podrzędnym — hiponimem (zwanym też centrum pola znaczeniowego), np. Niebo i ciała niebieskie, i każdy z elementów tej grupy, składającej się niejednokrotnie z wielkiej liczby mikropól, zawierać będzie w swej strukturze element semantyczny wspólny dla całej grupy znaczeniowej, do której należy. Wszędzie, gdzie to będzie możliwe (ograniczenia narzuca materiał słownikowy, semantyka i słowotwórstwo), w obrębie tych pól w Słowniku pojęciowym języka staropolskiego zostaną zestawione wyrazy autosemantyczne (rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, zaimki oraz przysłówki), a także, zgodnie ze swoją specyfiką funkcyjną, w obrębie pola Metajęzyk — spójniki, przyimki, wykrzykniki i partykuły.

Uporządkowanie na poziomie słowotwórczym realizowane będzie (wszędzie, gdzie to możliwe) poprzez układ gniazdowy haseł. Przykładem takiego uporządkowania na trzech poziomach jest pole semantyczno-słowotwórcze z hiperonimem: CZŁOWIEK, hiponimem: związki społeczne i grupą hiponimową: wydawanie kogoś na świat. Należą do niego czasowniki *naradzać (się), poradzać, rodić, narodzić, urodzić, porodzać, porodzić, porodzować, zrodzić* oznaczające ‘wydać, wydawać na świat potomstwo’, rzeczowniki *porodzenie (porodzenie), rodzaj, rodzenie* na oznaczenie ‘wydania, wydawania dziecka na świat, porodu, narodzin’¹²). Tym, co łączy wyrazy należące do prezentowanej rodziny, jest wspólny rdzeń oraz semantyka. Leksemy należące do danego pola semantycznego odznaczają się, jak wiadomo, większym lub mniejszym zróżnicowaniem znaczeniowym. W celu przybliżenia sposobu opracowywania Słownika pojęciowego języka staropolskiego posłużę się w tym miejscu konkretnym przykładem.

Rzeczownik *rodzaj*, wyekscerpowany z SStp, ma 10 wyrazistych znaczeń:

1. ‘osoby pochodzące od wspólnego przodka, rodzina, ród, plemię, naród’;
2. ‘ogół ludzi urodzonych i żyjących w tej samej epoce, generacja, pokolenie’;
3. ‘gatunek, odmiana’;
4. ‘pochodzenie, rodowód’;
5. ‘pleć, zespół cech bądź męskich, bądź żeńskich’;
6. ‘narodziny, urodzenie’;
7. ‘płodność’;
8. ‘zamiar rozmnażania się’;
9. ‘natura, przyrodzenie, to, co właściwe, wrodzone’;
10. ‘istnienie’.

Każde z tych znaczeń sprawia, że wyraz *rodzaj* jest osobną jednostką semantyczną posiadającą właściwą sobie łączliwość i szyk w danym wypowiedzeniu. Leksem ten tworzy 10 osobnych jednostek semantycznych, których znaczenie jest kontekstowo zróżnicowane. Kontekst rozstrzygający o tym, że zawarty w nim leksem *rodzaj* ma znaczenie pierwsze, to cytat z Modlitw Waława:

Anna święta, ktora płodem rodzaju swego niebo jako gwiazdami osadziła. MW 95b¹³).

O posiadaniu przez ten leksem znaczenia ‘narodziny, urodzenie’ rozstrzyga następujący kontekst:

Krystusew rodzaj tako był: EwZam 291.

Dla potwierdzenia tego znaczenia można przytoczyć odpowiedni fragment z Pisma Świętego we współczesnym tłumaczeniu:

A oto jak było z narodziem Jezusa Chrystusa: (Mt 1, 18).

¹²) Przykłady zostały zaczerpnięte z artykułu B. Sieradzkiej-Baziur (2010).

¹³) Cytaty pochodzące z zabytków staropolskich, ich lokalizacje oraz znaczenia wyrazów hasłowych podane są za SStp. Różnica polega na tym, że cytaty podawane są tutaj w transkrypcji.

Wyraz *rodzaj* jest elementem rodziny wyrazowej *ród*. W jej skład wchodzi 84 wyrazy słownikowe¹⁴), które tworzą 147 jednostek semantycznych posiadających swoje osobne, sobie właściwe znaczenia, zbieżne jednak często z semantyką innych jednostek, przez to, że należą do tych samych pól znaczeniowych¹⁵). Dany wyraz hasłowy ze względu na swoją wieloznaczność jest także niejednokrotnie elementem składowym różnych pól semantycznych. Dotyczy to na przykład wyrazów *odnarodzić się* i *odrodzić się*, które należą do dwóch pól znaczeniowych: «przychodzenie na świat» oraz «wiara i religia».

Z analizy jednostek semantycznych należących do rodziny wyrazowej *ród* wynika, że należą do takich pól znaczeniowych, jak: rozwój ciała, stosunki rodzinne, wiara i religia, stosunki ogólnospołeczne, urząd i państwo, przyroda i zbieranie plonów, cechy charakteryzujące kogoś lub coś, myślenie, kategoryzacja, liczba i liczenie. Te pola semantyczne są z kolei częściami takich kategorii semantycznych, jak WSZECHŚWIAT, CZŁOWIEK, CZŁOWIEK I WSZECHŚWIAT (por. schemat R. Halliga i W. von Wartburga).

W taki sam sposób przedstawiane będą w Słowniku pojęciowym języka staropolskiego wszystkie autosemantyczne wyrazy ze słownika alfabetycznego, przy czym spójniki, przymki, wykrzykniki i partykuły (wyrazy synsemantyczne) będą prezentowane stosownie do funkcji, jakie pełnią w tekście staropolskim. Integralną częścią projektu będzie sumaryczne zestawienie danych dotyczące materiału leksykalnego przedstawionego w Słowniku pojęciowym języka staropolskiego, stanowiące wprowadzenie do całościowej charakterystyki słownictwa najdawniejszej epoki rozwoju naszego języka i informujące m.in. o liczbie pól i mikropól tego nowego słownika, ich zawartości i relacjach zachodzących w ich obrębie. Na podstawie tak opracowanego słownika będzie można, jak to już wcześniej zostało powiedziane, opracować cały zasób polskiego słownictwa staropolskiego, co będzie z kolei podstawą dalszych syntez, które umożliwią weryfikację dotychczasowych ustaleń historyków języka. I tak na przykład B. Walczak (1999: 96), charakteryzując słownictwo doby staropolskiej, pisze, że szacuje się, iż mniej więcej jedna trzecia zaświadczonego w zabytkach średniowiecznych słownictwa uległa w tym okresie rozwoju języka zapomnieniu i nie przekroczyła przełomu XV i XVI wieku. Planuje się, że po ukończeniu prac nad Słownikiem pojęciowym języka staropolskiego zgromadzone w nim słownictwo zostanie przeanalizowane pod kątem

¹⁴) Oto całość zgromadzonego materiału, który stał się podstawą artykułu na temat najstarszego polskiego słownictwa należącego do rodziny wyrazowej *ród* (por. Sieradzka-Baziur 2010): *Bogarodzica* (*Bogorodzica*, *Bogurodzica*), *jenorodny*, *martworodzic*, *nadprzyrodzony*, *naradzać (się)*, *naroda*, *narodzenie*, *narodzić*, *narodzić się*, *naród*, *nieprzyrodzony*, *nierod*, *nieroda*, *nierodny*, *nieurodzenie*, *odnarodzić się*, *odrodzić się*, *pirworodek*, *pirworodny* (*pirzworodny*), *pirworodzenie*, *pirworodzeniec* (*pirworodzeniec*), *pirworodzeństwo*, *pirworodziec*, *pirworodzone* (*pirzworodzone*), *pirworodzony* (*pirzworodzony*), *pirworodztwo* (*pirzworodztwo*), *poradzać*, *poradzać się*, *poroda*, *porodzać*, *porodzenie* (*porodzenie*), *porodziciel*, *porodziciele*, *porodzicielka*, *porodzić*, *porodzować*, *poród*, *przerodny*, *przyrodność*, *przyrodny*, *przyrodzenie* (*przyrodzenie*), *przyrodzeniec*, *przyrodzeństwo*, *przyrodzić się*, *przyrodzoność*, *przyrodzony*, *rodny* (*rodni*), *rodzaj*, *rodzajny*, *rodzenie*, *rodzic*, *rodzica*, *rodziciele*, *rodziczka*, *rodzić*, *rodzić się*, *rodzienica*, *rodziły*, *rodzina*, *rodziwy*, *rodzony*, *ród*, *równorodny*, *skarborodzicielka*, *turodzic*, *uroda*, *urodek*, *urodność*, *urodny*, *urodzenie*, *urodzić*, *urodzić się*, *urodzony*, *uród*, *wrodzony*, *wyrodek*, *wyrodzony*, *zarodzić się*, *zaroda*, *zarodek*, *zaród*, *zlotorodny*, *zrodzić*, *zrodzić się*.

¹⁵) Przyporządkowanie badanych wyrazów do określonych pól semantycznych nawiązuje do podziału słownictwa opracowanego przez A. Markowskiego (1990).

jego archaiczności w stosunku do współczesnego języka polskiego, a może też w stosunku do języka innych okresów rozwoju polszczyzny i wcześniejsze ustalenia historyków języka dotyczące tego zagadnienia będzie można zweryfikować. I dodatkowo, Słownik pojęciowy języka staropolskiego umożliwi zestawienie słownika staropolskich archaizmów.

Pozostaje żywić nadzieję, że projekt ten będzie szybko zrealizowany i całościowa charakterystyka słownictwa staropolskiego zostanie w niedługim czasie zaprezentowana środowisku językoznawczemu, a wyniki badań związane z tworzeniem kolejnego polskiego słownika w układzie rzeczowym okażą się przydatne w dalszych pracach językoznawców zajmujących się historią języka oraz leksykografią.

Bibliografia

- Anusiewicz J., Skawiński J. 1996: Słownik polszczyzny potocznej, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Wrocław.
- Bajerowa I. 1969: Strukturalna interpretacja historii języka, *Język Polski* XLIX, s. 81–103.
- Bogucki A. 2001: Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu. Przyczynki do historii ustroju społecznego, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Włocławek.
- Borejszo M. 1990: Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Buttler D. 1971: Koncepcje pola znaczeniowego, [w:] Wybór literatury do słownictwa, frazeologii i stylistyki, red. M. Schabowska, cz. 1, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków, s. 294–312.
- Cieśla P. 2009: Nazewnictwo dotyczące broni i uzbrojenia używane do XV wieku (na podstawie Słownika staropolskiego), *Poradnik Językowy*, z. 4, s. 75–81.
- Cygal-Krupa Z. 1986: Słownictwo tematyczne języka polskiego. Zbiór wyrazów w układzie rangowym, alfabetycznym i tematycznym, Wydawnictwo Interpress, Kraków.
- Cygal-Krupa Z. 1990: Podstawowe słownictwo tematyczne języka polskiego (na wybranych przykładach), nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Dubisz S. 2002a: Struktura tematyczna słownictwa staropolskiego, [w:] *Język w przestrzeni społecznej*, red. S. Gajda, K. Rymut, U. Żydek-Bednarczuk, Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej, Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Opole, s. 281–288.
- Dubisz S. 2002b: Rozwój zasobu leksykalnego polszczyzny, [w:] *Nauka o języku dla polonistów*, red. S. Dubisz, *Książka i Wiedza*, Warszawa, s. 457–476.
- Dubisz S. 2008: Charakterystyka słownictwa staropolskiego, [w:] *Glosariusz staropolski. Dydaktyczny słownik etymologiczny*, red. W. Decyk-Zięba, S. Dubisz, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. XV–XL.
- Eder M., Twardzik W. 2007: Indeksy do Słownika staropolskiego — alfabetyczny, a tergo, verba absentia, verba expurgata, Lexis, Kraków.
- Gutowska-Rychlewska M. 1968: *Historia ubiorów*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Hallig R., Wartburg W. von 1952: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin.
- Hallig R., Wartburg W. von 1963: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas, 2., neu bearbeitete und erweiterte Auflage*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin.
- Kajtoch W. 2008: *Językowe obrazy świata i człowieka w prasie młodzieżowej i alternatywnej*, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Karpluk M. 2001: *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- Kita M., Polański E. 2002: *Słownik tematyczny języka polskiego*, Wydawnictwo Edukacyjne GRAF-PUNKT, Warszawa.

- Klemensiewicz Z. 1961: Historia języka polskiego, cz. 1: Doba staropolska (od czasów najdawniejszych do początków XVI w.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kleszczowa K. 1989: Verba dicendi w historii języka polskiego. Zmiany znaczeń, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Klich E. 1927: Polska terminologia chrześcijańska, nakładem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Kucała M. 1957: Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich, Ossolineum, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Markowski A. 1990: Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny, t. 2, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- McArthur T. 1981: Longman Lexicon of Contemporary English, Longman, Essex.
- Meyer R.M. 1910: Die militärischen Titel. Zeitschrift für deutsche Wortforschung, t. 12, s. 145–156.
- Miodunka W. 1980: Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków.
- Mizerski W. (red.) 2000: Język polski. Encyklopedia w tabelach, Wydawnictwo Adamantan, Warszawa.
- Młynarczyk E. 1997: Słownictwo dotyczące handlu w Słowniku staropolskim (uwagi ogólne), Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, Prace Językoznawcze IX, Kraków, s. 173–175.
- Młynarczyk E. 1999: Gdzie targowano w dawnej Polsce, czyli o staropolskich wyrazach nazywających place, stoiska i pomieszczenia handlowe, Język Polski XXIX, s. 54–67.
- Obrębska A. 1929: *Stryj, wuj, swak* w dialektach i historii języka polskiego, nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków.
- Piotrowicz A. 2004: Słownictwo i frazeologia życia towarzyskiego w polskiej leksykografii XX wieku, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Piotrowska A.E. 2009: Zmysły a procesy mentalne. Historia słownictwa z rodziny czasownika *baczyć* w języku polskim, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Pisarek W. 1967: Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych, Pamiętnik Literacki LVIII, nr 2, s. 493–516.
- Pisarkowa K. 1972: Szkic pola semantycznego zapachów w polszczyźnie, Język Polski LII, s. 330–339.
- Pismo Święte Nowego Testamentu, w przekładzie z języka greckiego 2006: oprac. K. Romaniuk, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, Sandomierz.
- Reczek J. 1963: Oddawanie pojęcia *parentes* ‘rodzice’ w staropolszczyźnie, Język Polski XLIII, s. 49–57.
- Rembiszewska D.K. 2005: Słownictwo tematyczne w dwudziestowiecznych opracowaniach leksykograficznych, Poradnik Językowy, z. 8, s. 37–51.
- Roget P.M. 1852: Thesaurus of English Words and Phrases, Longman, Brown, Green, and Longmans, London.
- Sambor J. 2001: Język polski w świetle statystyki, [w:] Współczesny język polski, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 503–526.
- Siatkowska E. 1988: Pole semantyczne „szczęścia” i pojęć pokrewnych w historii języka polskiego, Prace Filologiczne XXXIV, s. 127–141.
- Sieradzka-Baziur B. 2002: Jana Kochanowskiego renesansowy świat uczuć. Analiza językoznawcza, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- Sieradzka-Baziur B. 2010: Najstarsze polskie słownictwo należące do rodziny wyrazowej „ród”, [w:] Rodzina w języku i kulturze, red. J. Bujak-Lechowicz, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski, s. 59–72.
- Sławski F. 1998: *Matka, mać, macica, macierz, maciora, mama*, Język Polski LXXVIII, s. 6–15.
- SStp: Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 1998–2002.
- Szydłowska-Cęglowa B. 1977: Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Szymczak M. 1966: Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

- Taras B. 1996: Średniowieczne słownictwo domowe i rodzinne, cz. 1: Wyrazy, wyrażenia i zwroty związane z narodzinami, pielęgnacją i wychowaniem małego dziecka znajdujące się w tekście „Rozmyślenia przemyskiego”, *Prace Filologiczne* XLI, s. 275–281.
- Tokarski R. 1983: Teorie pól znaczeniowych a analiza semowa, *Język Polski* LXIII, s. 179–188.
- Tokarski R. 1984: Struktura pola znaczeniowego (Studium językoznawcze), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Walczak B. 1999: Zarys dziejów języka polskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Zajda A. 1970: Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 237, *Prace Językoznawcze* 31, Kraków.
- Zajda A. 1979: Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 497, *Prace Językoznawcze* 60, Warszawa.
- Zajda A. 1990: Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.), nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Zajda A. 1995: Historia pola wyrazowego „accusator”, to jest ‘skarżący przed sądem, oskarżyciel’ w języku polskim od czasów staropolskich do współczesnych, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 664, *Prace Językoznawcze* 117, Kraków.
- Zajda A. 1999: Staropolska terminologia prawnicza odznacza się wybitną rodzimością, *Język Polski* LXXIX, s. 47–53.
- Zajda A. 2001: Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Zajda A. 2008: Historia pola wyrazowego „accusare” ‘oskarżać’ w języku polskim, [w:] *Językoznawstwo historyczne i typologiczne. W 100-lecie urodzin profesora Tadeusza Milewskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków, s. 675–696.
- Zawiliński R. 1926: Dobór wyrazów. Słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych. Do praktycznego użytku, nakładem Poradnika Językowego, Kraków.

Summary

About the project of The Conceptual Dictionary of Old Polish Language in the context of the linguistic work on Old Polish vocabulary

Key words: Old Polish language, lexicography, conceptual dictionary, semantic field, lexical unit.

The main purpose of the article is to present principles of creating The Conceptual Dictionary of Old Polish Language, a lexicographic study currently conducted at the Institute of Polish Language of the Polish Academy of Sciences. The article includes a description of dictionary contents and a designed layout of semantic schemas. The article also presents an overview of the most important works concerning the description of the Old Polish vocabulary.
